

Bernhard **Strebel**

KL Ravensbrück

Historia kompleksu obozów

Tłumaczenie:

Agnieszka Milewska

Magdalena Kurkowska

Słowo wstępne do wydania polskiego:

Alicja Gawlikowska-Świerczyńska

Joanna Muszkowska-Penson

Słowo wstępne:

Germaine Tillion

Tytuł oryginału: *Das KZ-Ravensbrück*, Autor: Bernhard Strebel

© Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2003

All rights reserved by and controlled through Verlag Ferdinand Schöningh GmbH & Co. KG, Paderborn

Autorka pierwszej wersji tłumaczenia: Agnieszka Milewska

Poprawa tłumaczenia: Magdalena Kurkowska

Redakcja językowa i stylistyczna: Magdalena Kurkowska

Redakcja naukowa: Agnieszka Dzierżanowska

Opracowanie i redakcja przypisów: Magdalena Kurkowska, Jette Helberg

Korekta: Natalia Maliszewska

Indeksy: Natalia Maliszewska

Projekt okładki i stron tytułowych: Magdalena Błażków Kreaacja Pro

Na okładce: rycina *Praca przymusowa – więźniarki w zakładach Siemens* ze zbiorów
Mahn- und Gedenkstätte Ravensbrück/Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten

Copyright © 2018 by Author, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku
and Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”

© for the Polish translation Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Warszawa

The translation of this work was supported by a grant from Goethe-Institut
which is funded by German Ministry of Foreign Affairs
and Rotary Club Lübeck Burgtor

ISBN: 978-83-65957-03-0

ISBN: 978-83-940883-2-3

ISBN: 978-83-63736-19-4

Wydano z finansowym wsparciem:

Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej

Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

WYDAWCA

Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku

pl. W. Bartoszewskiego 1, 80-862 Gdańsk

tel. +48 58 323-75-20, fax +48 58 323-75-30

e-mail: sekretariat@muzeum1939.pl

www.muzeum1939.pl

WSPÓŁWYDAWCA

Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie”

ul. Krucza 36, 00-921 Warszawa

tel. +48 22 629-73-35, 695-99-61

e-mail: informacja@fnpn.pl

www.fnpn.pl/kontakt.php

Skład i łamanie:

GRAFIKO, Krzysztof Pałubicki

Druk i oprawa:

Drukarnia Akapit Sp. z o. o.

Lublin

Spis treści

Alicja Gawlikowska-Świerczyńska, Joanna Muszkowska-Penson – SŁOWO WSTĘPNE DO WYDANIA POLSKIEGO	15
Germaine Tillion – SŁOWO WSTĘPNE	19
WPROWADZENIE	21
Stan badań	22
Zagadnienia poruszone w książce i jej struktura	29
Stan i krytyka źródeł historycznych	32
I. WIĘŹNIARKI 1933–1939	43
Areszt ochronny	43
Prześadowania w latach 1933–1939	45
Wczesne obozy dla kobiet	51
II. POWSTANIE KL RAVENSBRÜCK	57
III. PERSONEL OBOZU	65
Organizacja i nadzór w obozie Ravensbrück	67
Wydziały w sztabie komendantury	70
Komendanci	75
<i>Max Koegel</i>	75
<i>Fritz Suhren</i>	77
Męski personel kierowniczy	80
Personel podległy sztabowi komendantury	87
Nadzorzynie	89
Naczelnie nadzorzynie	90

„Zwykłe” nadzorczynie	96
<i>Przyjęcia do służby w latach 1939–1942</i>	98
<i>Przyjęcia do służby w latach 1943–1945</i>	104
Psy wartownicze	112
Oddziały wartownicze	117
Praca i warunki bytowe personelu obozowego	121
Korupcja	129
System dyscyplinarny i karny	130
IV. OBÓZ KOBIECY	135
1. Drogi do Ravensbrück	135
Transporty zbiorcze, deportacje oraz transporty związane z opróżnianiem innych obozów (<i>Räumungstransporte</i>)	137
<i>Od maja 1939 r. do grudnia 1942 r.</i>	140
<i>Rok 1943</i>	144
<i>Rok 1944</i>	145
<i>Rok 1945</i>	146
Prześladowane grupy i narodowości	146
„Niemki z Rzeszy” zatrzymane w areszcie ochronnym	149
„ <i>Stosunki z narodowo obcymi</i> ”	154
Kobiety-świadkowie Jehowy	159
„Więźniarki przeznaczone do wydalenia” i „więźniarki pedagogiczne”	160
„Więźniarki prewencyjne”	161
Więźniarki „przechowywane dla zabezpieczenia”	164
Żydówki	165
<i>Żydówki o statusie specjalnym</i>	168
<i>Żydówki węgierskie</i>	171
<i>Transporty ze Słowacji</i>	173
Sintisy i Romki	175
<i>Transport z Burgenlandu</i>	177
<i>Likwidacja obozu cygańskiego (Zigeunerlager) w Auschwitz-Birkenau</i>	178

Polki	179
<i>Transporty specjalne z Warszawy i Lublina</i>	184
<i>Deportacje z powstańczej Warszawy</i>	185
Czeszki	188
<i>Kobiety z Lidic</i>	190
Holenderki	192
Kobiety ze Związku Sowieckiego	193
Francuzki	195
Więźniarki z byłej Jugosławii	197
Belgijki	198
Inne narodowości	199
Robotnice cudzoziemskie i przymusowe	201
Kobiety-jeńcy wojenni	207
Więźniarki aresztowane w ramach akcji „noc i mgła” ...	214
Dzieci	217
Transporty związane z opróżnianiem innych obozów	219
Przerwy w odbywaniu kary w obozie koncentracyjnym ...	223
Zwolnienia	224
Łączna liczba więźniarek oraz skład ich społeczności	231
2. Warunki bytowe	236
Zakwaterowanie i warunki sanitarne	237
Odzież	243
Wyżywienie	244
Pomoc z zewnątrz	250
Teoria i praktyka	252
3. Praca	256
Organizacja pracy na miejscu	258
„Dyspozycyjne”	260
Komanda robocze	261
Praca w okolicznych gospodarstwach rolnych	265
Przymusowa prostytutcja	268
Zakłady należące do SS	271

Spółka Przerobu Tekstyliów i Skóry z o.o. (Texled) ...	274
<i>Sposób nadzoru i struktura personelu</i>	279
<i>Liczba więźniarek i główne kierunki produkcji</i>	283
<i>Warsztat wyplatający buty ze słomy</i>	285
<i>Szwalnie</i>	285
<i>Warsztat wyplatający maty ze słomy trzcinowej</i>	286
<i>Zakład kuśnierski</i>	287
<i>Tkalnia</i>	288
<i>Inne zakłady pracy</i>	289
<i>Warunki pracy</i>	289
4. System więźniarek funkcyjnych	293
Cel	295
Pozycja więźniarek funkcyjnych	298
Rozwój struktury personalnej	301
Możliwości i ograniczenia	307
5. Rewir	309
Lekarze i lekarki SS	310
Pielęgniarki	316
Leczenie chorych więźniarek	319
<i>Okres od 1939 r. do 1943 r.</i>	319
<i>Okres od 1943 r. do 1945 r.</i>	322
Eksperymenty medyczne	327
Sterylizacje	330
Cięża i porody	333
6. Szykany, tortury, kary i egzekucje	343
System kar	350
Kara chłosty	352
Blok karny (<i>Strafblock</i>)	355
<i>Okrutna kara jako odstraszający przykład</i>	357
Więzienie obozowe (bunkier)	358
Egzekucje	362

V. OBÓZ MĘSKI	369
Pochodzenie i skład poszczególnych grup więźniów	374
Warunki bytowe	387
Praca	389
System więźniów funkcyjnych	392
Rewir i eksperymenty medyczne	398
Szykany, tortury i system kar	402
VI. AKCJA MORDOWANIA „14f13”	409
Selekcje	411
Wywożenie i uśmiercanie więźniów	421
Drugi etap akcji „14f13”	431
„Transport chorych” na Majdanek w lutym 1944 r.	433
VII. ODDZIAŁ KOBIECY W OBOZIE MACIERZYSTYM Auschwitz	435
Sposób nadzoru i struktura personelu	439
Pochodzenie i skład społeczności więźniarskiej	443
Warunki bytowe	446
Wizyta brzemienna w skutki	449
Transport z Ravensbrück z 6 października 1942 r.	451
VIII. JUGENDSCHUTZLAGER UCKERMARK	455
Budowa obozu	458
Sposób nadzoru i struktura personelu	461
Pochodzenie i skład społeczności więźniarskiej	467
Badania kryminalno-biologiczne	474
Warunki bytowe	477
Praca przymusowa jako program wychowawczy	482
Opieka medyczna	486
Szykany, tortury i system kar	487
Częściowe opróżnienie obozu Uckermark i jego zamknięcie (<i>Auflösung</i>)	490

IX. SIEMENS W RAVENSBRÜCK	491
Siemens a reżim narodowosocjalistyczny	494
Negocjacje z SS	496
Więźniowie – robotnicy budowlani	502
Model Siemens'a	503
<i>Nadzorczyńie</i>	504
<i>Robotnicy cywilni</i>	508
Więźniarki pracujące przy produkcji	513
Ogólna sytuacja bytowa i warunki pracy	515
Szykany, tortury i system kar	526
Obóz Siemens'a	530
X. PODOBOZY	535
Więźniowie obozów koncentracyjnych pracujący w przemyśle zbrojeniowym	536
System podobozów KL Ravensbrück	546
Zarządcy podobozów	550
Procedura przydziału więźniów	557
Restrukturyzacja systemu podobozów dla kobiet	564
Po restrukturyzacji	567
Sposób nadzoru i struktura personelu	572
Pochodzenie i skład społeczności więźniarskiej	574
Warunki życia i pracy	577
Oczami zarządców	584
XI. MIĘDZY ZAGŁADĄ A WYZWOLENIEM: OSTATNIE MIESIĄCE	587
Transporty z Auschwitz	590
Nieustanne selekcje	593
Strefa śmierci Uckermark	599
<i>Sposób nadzoru i struktura personelu</i>	600
<i>Warunki bytowe</i>	602
Rozstrzeliwania	608

Komora gazowa	609
<i>Schonungslager Mittwerda: alibi dla komory gazowej</i>	616
<i>„Lista praska”</i>	622
Transporty do innych obozów koncentracyjnych	624
Transporty związane z opróżnianiem obozów Mittelbau-Dora i Watenstedt/Leinde	631
Zwolnienia z obozu i transporty ratunkowe	636
Opróżnianie obozu	639
Wyzwolenie	641
XII. LICZBA OFIAR ŚMIERTELNYCH	645
XIII. UWAGI KOŃCOWE	653
Obóz kobiecy	655
Obóz męski	662
Oddział kobiecy w obozie macierzystym Auschwitz	663
Jugenschutzlager Uckermark	664
Siemens w Ravensbrück	665
Podobozy	665
Ostatnie miesiące	667
Terror, praca przymusowa i zagłada – podobieństwa i różnice .	668
Personel SS	671
XIV. ANEKS	677
1. „Sabotaż jest jak wino” – stanowienie o sobie, solidarność i opór	677
Stanowienie o sobie i pomoc koleżeńska	679
Jawny opór	682
<i>Otwarty sprzeciw</i>	682
<i>Zbiorowa odmowa pracy</i>	683
<i>Odmowa przyjęcia premii</i>	685
<i>Ucieczki z obozu</i>	685

Ukryte formy oporu	687
<i>Indywidualne przypadki odmowy pracy</i>	687
<i>Sabotaż</i>	690
<i>Przekazywanie informacji wewnątrz obozu</i>	692
<i>Połączenia ze światem zewnętrznym</i>	695
<i>Demaskowanie systemu, uświadamianie sytuacji, dokumentacja zbrodni i zabezpieczanie materiału dowodowego</i>	697
<i>Działalność kulturalna, religijna i polityczna</i>	699
<i>Tajne nauczanie</i>	702
<i>Pomoc dla szczególnie poszkodowanych grup więźniarek i solidarność z nimi, ochrona w sytuacjach zagrożenia życia</i>	705
<i>Ratunek przed egzekucjami</i>	708
<i>Utworzenie międzynarodowego komitetu obozowego</i> ..	710
<i>Przygotowanie do wyzwolenia obozu</i>	713
Epilog	716
2. Biogramy mężczyzn – członków kierownictwa obozu	719
Wykaz skrótów	729
Wykaz źródeł i literatury	735
Podziękowanie	777
Indeks osób	779
Indeks nazw geograficznych	791
Indeks firm i przedsiębiorstw	801

*„Pragnęłyśmy, aby dzieci nasze jako największe dobro traktowały wolne życie ludzkie. Aby prawo do życia, prawo do osobistej godności i do wolności nie mogło być nigdy naruszone. Równość społeczna i sprawiedliwość powinny zastąpić we współżyciu narodów wszelkie tendencje do supremacji”**

– fragment oddający sens „Manifestu z Neubrandenburga”, swego rodzaju testamentu dla potomności, spisane przez grupę więźniarek politycznych różnych narodowości na wiosnę 1944 r. w podoboziu Neubrandenburg, należącym do kompleksu obozów Ravensbrück

„Moje pokolenie zawiodło. Przyszłe pokolenia nie mogą kolejny raz zawieść”.

– wypowiedź Hermanna Langbeina w związku z 50. rocznicą wyzwolenia obozu Auschwitz. Langbein walczył po stronie republiki w wojnie domowej w Hiszpanii i był więźniem obozów Dachau, Auschwitz i Neuengamme.

* [Tekst „Manifestu” pochodzi z referatu Marii Rutkowskiej-Kurcyszowej, opublikowanego w materiałach konferencyjnych: Kiedrzyńska/Rutkowska-Kurcyszowa/Wińska, *Ruch oporu* – przyp. tłum.].

SŁOWO WSTĘPNE DO WYDANIA POLSKIEGO

Jako były więźniarki Kobiecego Obozu Koncentracyjnego Ravensbrück bardzo cieszymy się, że monografia niemieckiego historyka dr. Bernharda Strebla narreszcie ukazała się także w języku polskim i będzie dostępna szerszemu gronu czytelników. W Polsce publikowano już prace poświęcone KL Ravensbrück, m.in. ważne książki autorstwa byłych więźniarek – historyczki dr Wandy Kiedrzyńskiej i polonistki dr Urszuli Wińskiej oraz kilka publikacji o charakterze wspomnieniowym, które stanowią cenny wkład w wiedzę o obozach koncentracyjnych. Są one również wielokrotnie cytowane przez dr. Strebla. Dotychczas jednak nikt nie pokusił się o przeprowadzenie tak szerokich badań, dzięki którym powstało uniwersalne opracowanie historyczne, obejmujące cały kompleks obozów Ravensbrück wraz z jego 42 podobozami i dotyczące wszystkich aspektów obozowej rzeczywistości. Książka dr. Strebla jest bogatym i rzetelnym źródłem wiedzy o organizacji obozu, panujących w nim warunkach, o więźniarkach i więźniach, a także ich oprawcach.

My, Polki, byłyśmy w obozie największą grupą – stanowiłyśmy prawie jedną trzecią ogółu więźniarek. Byłyśmy zdecydowanie bardziej zorganizowane i zaradne od więźniarek z „Zachodu”. Potrafiłyśmy w najcięższych warunkach zadbać o higienę, o swój wygląd, lepiej od innych radziłyśmy sobie z głodem, starałyśmy się zorganizować sobie lepszą pracę. Walczyłyśmy o zachowanie ludzkiej godności, nie chciałyśmy się poddać, starałyśmy się nie upadać na duchu. Organizowałyśmy naukę, a także msze, jasełka, pisałyśmy teksty piosenek, kolęd. Byłyśmy solidarne, bardzo pomagałyśmy sobie wzajemnie, a mimo to Ravensbrück przeżyła tylko co piąta z nas.

Były wśród nas konspiratorki i działaczki społeczne, inteligentki i uczennice tajnych kompletów, właścicielki ziemskie, artystki, ale także szwaczki, kucharki, proste robotnice. Najgorszy los spotkał aktywne działaczki ruchu oporu ze Związku Walki Zbrojnej i innych organizacji konspiracyjnych. Było to ok. 1000 młodych dziewcząt przywiezionych w specjalnych transportach z więzień w Warszawie, Lublinie i Krakowie. 134 z nich rozstrzelano, a 74 wykorzystano do przeprowadzania na nich zbrodniczych eksperymentów medycznych. Nigdy nie zapomnimy tych chwil, kiedy żegnałyśmy idące na rozstrzelanie...

Chciałyśmy, aby nigdy nie zapomniano o ich losie, podobnie jak o wszystkich okropnościach II wojny światowej, aby pamiętano, że wojna może wyzwalać w tzw. normalnych ludziach taki stopień nienawiści i okrucieństwa, jaki trudno sobie nawet wyobrazić.

W 2005 r. nasze przyjaciółki z Ravensbrück, Francuzki Geneviève de Gaulle, Anise Postel-Vinay i Germaine Tillion, doceniając wartość i rzetelność pracy naukowej dr. Strebla, doprowadziły do ukazania się francuskiego wydania jego książki. Od tego czasu nie opuszczało nas pragnienie udostępnienia potomnym także polskiej wersji tej monografii. Zależało nam na oddaniu hołdu kobietom, które zginęły zamordowane w okrutny sposób w obozie. Myślałyśmy o naszych współwięźniarkach, naszych koleżankach, o dziewczynach, które nie przeżyły obozu, chociaż dorosłe życie dla wielu z nich nie zdążyło się jeszcze nawet rozpocząć.

Znaczne koszty przygotowania polskiej wersji obszernej monografii dr. Strebla długo stanowiły dla nas poważną barierę. Na szczęście jednak, wbrew wszelkim trudnościom, Fundacja „Polsko-Niemieckie Pojednanie” wraz z Muzeum II Wojny Światowej podjęły się tej misji, doprowadzając ją do szczęśliwego finału, za co w imieniu wszystkich zainteresowanych serdecznie dziękujemy. Swoje wkład finansowy w całe przedsięwzięcie wniosły: Klub Rotary Lübeck-Burgtor, reprezentowany przez pana Karla-Wolfganga Eschenburga, Klub Rotary-Ratzenburg, Goethe-Institut, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Również tym instytucjom należą się wielkie podziękowania.

Alicja Gawlikowska-Świerczyńska
Joanna Muszkowska-Penson
długoletnie więźniarki (1941–1945)
Obozu Koncentracyjnego Ravensbrück

Warszawa, 2016 r.

Alicja Gawlikowska-Świerczyńska (ur. 9 IX 1921) – lekarka, autorka wspomnień o Ravensbrück (*Czesalam ciepłe króliki*). Członkini międzynarodowej rady Fundacji Brandenburskie Miejsca Pamięci, działająca na rzecz upamiętnienia i przekazywania prawdy historycznej o Ravensbrück. Numer obozowy – 7805.

Joanna Muszkowska-Penson (ur. 25 X 1921) – lekarka i wykładowczyni akademicka, profesor nauk medycznych, działaczka opozycji w okresie PRL, bliska współpracowniczka Lecha Wałęsy. Numer obozowy – 7804.

Od początku 1940 r. działały w Związku Walki Zbrojnej, w marcu 1941 r. razem aresztowane, osadzone na Pawiaku – „Syberia”; od 23 września 1941 r. w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück (przybyły transportem specjalnym warszawsko-lubelskim więźniów z wyrokami śmierci), uwolnione w kwietniu 1945 r.

SŁOWO WSTĘPNE

W 1947 r. – dwa lata po moim powrocie z Ravensbrück do Paryża – Komisja Historyczna Narodowego Centrum Badań Naukowych (*Centre National de la Recherche Scientifique*) zleciła mi opracowanie fundamentalnego studium na temat deportacji kobiet z Francji. Zdawałam sobie sprawę z trudności przedsięwzięcia, które miało polegać na szukaniu śladów niemal 10 000 kobiet, a także na zbadaniu ich losów w więzieniach niemieckich i w ogromnym kompleksie obozów Ravensbrück. Na tej podstawie miałam dokonać analizy systemu terroru i zagłady, wymyślonego przez reżim narodowosocjalistyczny po to, by osiągnął on swe cele polityczne i ekonomiczne. Bernhardowi Strebłowi udało się przeprowadzić te tak trudne badania dla wszystkich 123 000 kobiet, reprezentujących ponad 20 narodowości, które w latach 1939–1945 przeszły przez obóz Ravensbrück. Co więcej, udało mu się odkryte przez siebie fakty wpisać w obraz politycznej i ekonomicznej administracji Trzeciej Rzeszy. Jego opracowanie jest znacznie bardziej uniwersalne i o wiele obszerniejsze niż moje. Studium Strebla miało w założeniu być kontynuacją drogi już wytyczonej przeze mnie w trzech kolejnych – za każdym razem poszerzanych – wydaniach mojej książki, z których każde nosi ten sam tytuł *Ravensbrück*.

Cieszę się, że ta monumentalna praca jest dziełem właśnie młodego historyka niemieckiego. Nigdy nie zapomniałam, co zawdzięczamy naszym niemieckim towarzyszkom niedoli, niektóre z nich były w obozie koncentracyjnym Ravensbrück już od 1939/40 r. Sama zawdzięczam życie Margarete Buber-Neumann (ur. 1901), która wieczorem 2 marca 1945 r., kiedy odbywała się ogólna „selekcja”, schowała mnie pod kocem na swoim łóżku w baraku szpitalnym. Wówczas byłam już – jak to określali esesmani – *soweit*, tj. gotowa do komory gazowej, lekarz SS przyszedł więc, by mnie „wyselekcjonować”. Pamiętam Marię Grollmuß, profesor pochodzącą z Łużyc, która – mimo że sama była już u kresu sił – przeszła z jednego końca obozu na drugi do naszych nędznych baraków, żeby doskonałą francuszczyzną ostrzec nas przed grożącymi nam w obozie niebezpieczeństwami i dać nam wskazówki, jak możemy spróbować ich uniknąć. Maria Grollmuß zaprzyjaźniła się w obozie z Geneviève de Gaulle i jeszcze na krótko przed śmiercią w sierpniu 1944 r. dzieliła się swoją rozległą wiedzą, odbywając z nami potajemnie krótkie rozmowy. Wspominam też

Erikę Buchmann, która jako blokowa bloku chorych na gruźlicę troszczyła się o nasze chore, oraz jeszcze wiele innych osób.

Jako pierwsze osadzono w obozie Ravensbrück działaczki niemieckiego ruchu oporu, ale już w 1940/41 r. w ślad za nimi przywieziono kobiety walczące w ruchu oporu w innych krajach – Polki, Czeszki i kobiety ze Związku Sowieckiego. Niektóre z nich znały tradycję kilkusetletniej podziemnej walki z obcymi najeźdźcami czy tyranią we własnym kraju i dzięki temu wzbogaciły „społeczność więźniarek”: były dobrze zorganizowane, mądre i świetnie dawały sobie radę. Nas, kobiety z krajów Zachodu, zaczęto przywozić do obozu dopiero od 1943 r., a zatem przydały się nam doświadczenia „starszych”. Można z czystym sumieniem powiedzieć, że ponad pół wieku temu w otchłaniach narodowosocjalistycznych obozów koncentracyjnych wykuwały się zręby Europy jutra – Europy trzeciego tysiąclecia.

Nie znam niemieckiego na tyle dobrze, by móc przeczytać w całości pracę Bernharda Strebla, ale od ponad 10 lat śledziłam postępy autora w badaniach dzięki mojej przyjaciółce i towarzysze z obozu – Anise Postel-Vinay. Obie w niewielkiej części przyczyniłyśmy się do powstania tej książki, a mianowicie przez zebranie dokumentacji na temat kobiet deportowanych z Francji i udostępnienie jej Muzeum Oporu i Deportacji (*Musée de la Résistance et de la Déportation*) w Besançon.

W ten oto sposób miałyśmy okazję docenić jakość badań Bernharda Strebla, sumienność, z jaką podszedł do zagadnienia, i stosowność jego końcowych konkluzji zawartych w tej książce.

Germaine Tillion

Paryż, marzec 2003 r.

Germaine Tillion (30 V 1907–19 IV 2008) – etnolog, profesor Szkoły Wyższej Nauk Społecznych (*École des Hautes Études en Sciences Sociales*) w Paryżu, autorka dwóch publikacji etnograficznych poświęconych regionowi śródziemnomorskiemu (*Le harem et les cousins*, 1966; *Il était une fois l'ethnographie*, 2000), wielu książek dotyczących sytuacji politycznej w Algierii (m.in. *L'Algérie en 1957*, *Les ennemis complémentaires* oraz *L'Afrique bascule vers l'avenir*), a także trzech za każdym razem poprawianych i uzupełnianych wersji opracowania *Ravensbrück* (1946, 1973 i 1988).